

BİR TIP KİTABI: HAZĀ KĪTĀBU İLMİ HĪKMET ‘ANİ’Ş-ŞİFĀ

Hakkı ÖZKAYA¹

Öz

Bu makalede, 19. yüzyıla ait bir tıp kitabı olan *Hazā Kitābu ‘İlmi Hı̄kmet ‘Ani’ş-Şifā*’nın tanıtımı yapılmıştır. Bu eser, 19. yüzyıl tıp ilmini günümüze yansıtmayı, dönemin dil özelliklerini aktarması ve zengin sözcük hazinesiyle Türk dili, Türk tebabeti, botanik ve eczacılık ile ilgilenenler açısından önem taşımaktadır. Türklerin Anadolu’ya gelişinden sonra kaleme alınmış tıp eserlerinin okunup incelenmesi, gerek tıp ilmi gerekse Türkçemiz açısından büyük önem taşımaktadır. Bu çalışmadaki amacımız, Osmanlı döneminde yazılmış bir tıp metni olan *Hazā Kitābu ‘İlmi Hı̄kmet ‘Ani’ş-Şifā*’yı tanıtmak ve eserin tespit edebildiğimiz dil özelliklerini paylaşmaktır. Türkçe yazılmış tıp metinlerinin kelime hazineleri ve dil özelliklerinin araştırılması tıp tarihi çalışmaları ve Türk dili çalışmalarına katkı sağlayacaktır. Bu çalışmalar dünyada önemli bir konumda bulunan güncel Türk tebabetinin geçmişi, Türkçenin tıp ve eczacılık gibi bilim dallarındaki kullanımlarını daha iyi anlayabilmemize yardımcı olacaktır.

Anahtar kelimeler: Türkçe tıp metinleri, Türk dili, dil özellikleri

A MEDICAL TEXT: HAZĀ KĪTĀBU İLMİ HĪKMET ‘ANİ’Ş-ŞİFĀ

Abstract

In this article, a nineteenth-century medical text *Hazā Kitābu ‘İlmi Hı̄kmet ‘Ani’ş-Şifā* will be introduced. This text can be considered to be important for those studying on Turkish language, Turkish medicine, botany and pharmacy because it reflects the nineteenth-century medicine and the language characteristics of that time. It also has a rich vocabulary. Reading and analyzing the medical texts written after the Turks came to Anatolia are of great importance for both medical science and for the Turkish language. The aim of this study is to share the language characteristics of the text *Hazā Kitābu ‘İlmi Hı̄kmet ‘Ani’ş-Şifā* which is a medical text written in the Ottoman era. This study also aims to contribute to the Turkish language studies by analyzing vocabularies and language characteristics of Turkish medical texts and to show the importance of Turkish medicine and Turkish as a scientific language.

Key words: Turkish medical texts, Turkish language, language characteristics

Giriş

Eski Anadolu Türkçesi ve Klasik Osmanlıca üzerinde yapılmış dil ve edebiyat çalışmalarının büyük çoğunluğu, dini ve edebi konularda yazılmış metinlerin çeşitli ilmi ölçütler ile incelenmesinden oluşmaktadır. Bu dönemin ürünleri arasında önemli bir yer tutan tıp metinleri üzerinde yapılan tıp tarihi çalışmalarının (Bayat, 2016, s. 16) aksine dil çalışmalarının sayıca az oluşu bilinen bir gerçektir. Oysa Türkçenin o dönemde tıp bilimi karşısındaki durumunu yansıtmayı bakımından tıp yazmaları büyük önem taşırlar. Öte yandan bu yazmaların aydınlığa kavuşturulması, Türk dili araştırmacıları, tıp

¹ Arş. Gör., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ozkayahakki@gmail.edu.tr [Makale kayıt tarihi: 11.4.2017-kabul tarihi: 18.4.2017].

tarihi araştırmacıları ve tıpçıların yararlanabilecekleri bir duruma getirilmesi, tıp tarihi üzerinde yapılacak çalışmalara da katkıda bulunup Türkçe bilim diline hizmet etmek açısından önem arz etmektedir.

11. yüzyılda Anadolu içlerine doğru harekete geçen Türkler, karşılaştıkları kavimlerden ve İç Asya’daki birikimlerinden de yararlanarak çeşitli alanlarda ehemmiyetli eserler ortaya koymuşlardır. Türk dili ile yazılmış tıp kitapları da bunlar arasında yerini almaktadır. Türkler Anadolu’da Türk Tıp literatüründe yer etmiş birçok Türkçe tıp kitabı yazmış, bu kitaplarda, günümüz tıbbına göre kayda değer bilgiler vermişlerdir. Birçoğu tıp hekimi olan müellif veya müstensih tarafından yazılan veya tercüme edilen bu kitaplar, tıbbın birçok alt dalını kapsayacak bir muhtevaya sahiptir. 14. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Arap harfleriyle yazılmış Türkçe tıp metinleri; dilinin sadeliği, Türkçe tıp terimlerini içermesi ve dönemin tıp anlayışına dair kıymetli bilgiler taşıması bakımından araştırmaya değerdir. Türk dili ve tıp terminolojisi bakımından ehemmiyete sahip bazı tıp kitapları şunlardır: *Terceme-i Müfredât-ı İbni Baytar*, *Edviye-i Müfreda*, *Kâmilü’s-Smâa Tercümesi*, *Müntahâb-ı Şifâ*, *Teshîlü’ş-şifâ*, *Tervihü’l-ervâh*, *Tuhfe-i Mübârizî*, *Kitâb-ı Hülâsâ der İlm-i Tıbb*, *Yâdigâr Hazâinü’s-sâade*, *Bâh-nâme*, *Hülâsa*, *Tıbb-ı Nebevî*, *Kitâbü’l-Müntahâb fi’t-tıbb*, *Miftâhü’n-nûr ve Hazâinü’s-Sürûr*, *Zâhire-i Murâdiye*, *Fâide-i Hassât*, *Mâdetü’l-hayât*, *Akrabadin Tercümesi*, *Mürşid*, *Cerrâhiyyetü’l-Hâniyye*, *Mücerreb-nâme*, *Kemâliye*, *Sultâniye*, *Tuhfe-i Murâdî fi İlm-i Cevâhîr*, *Kitâbü’l-Mühimmât*, *Cerrâh-nâme*, *Kitâbü’t-tıbb*, *Vasiyyet-nâme-i Kehhâlin*, *Tuhfetü’l-Erîbi’n-Nâfia li’r-Rûhânî ve’t-tabîb*, *Gâyetü’l-Muntehâ fi-Tedbirî’l-Merzâ*. Eski Anadolu Türkçesi dönemi tıp metinleri incelendiğinde, tercüme eserler ve telif eserler olmak üzere iki grup karşımıza çıkmaktadır. Tercüme olan eserler ağırlıklı olarak Arapça ve Farsçadan yapılan tercümelere aittir. Anadolu Beylerinin Türkçeye yönelik nedenleri milli bir dil bilinci oluşturma kaygısından değil, kendilerinin Arap ve Fars kültürüne yabancı oluşlarından ve büyük olasılıkla bu dilleri bilmemelerinden kaynaklanıyor olmalıdır. Telif eserlerin önemli bir yer teşkil etmesini de buna bağlayabiliriz (Doğan, 2014, s. 54).

Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve Klasik Osmanlı Türkçesi döneminde artarak devam eden çeşitli bilim dallarından yapılan çeviriler ve Anadolu-Balkanlar coğrafyasında telif edilen eserlerle Türk dilini yetkin bir biçimde kullanmaya yönelik söz konusudur. Özellikle 14. Yüzyıldan itibaren bir kısmı telif, bir kısmı da çeviri pek çok eser kaleme alınmıştır. Bu dönemden itibaren tıp alanında Türkçe eserlerin ortaya konması, Türk dili ile bilim yapılabileceğini ortaya koymuştur. Klasik Osmanlıca Döneminde halk dili kullanılarak yazılan tıp metinleri tıp ve eczacılık alanında Türkçenin kelime hazinesini ortaya koymaları bakımından önemli bir yer teşkil etmektedir (Kültürel & Koç, 2012, s. 12).

Klasik Osmanlıca döneminde yazılmış ve çevrilmiş tıp kitaplarının içeriğine göz attığımızda, kitaplarda hastalıkların belirtileri, tanıları ve tedavileri deneysel tıpla uyumlu olacak biçimde açıklanmış ve tıpta kullanılan den söz edilmiştir. Ameliyatlar, yazmaların bazılarında safhalarıyla bazılarında yöntem ve teknikleri ile İslam Tıbbı içinde ilk defa bu dönemde tıbbî resimlemeler kullanılarak anlatılmıştır. Ancak, kitaplarda kullanılan tedavi yöntemleri ve devaların gerek fizikî gerekse tıbbî tanıtımının aynı eser içinde bile standart olmadığı görülmektedir. Bir devâya ayrılan bilgi bazen birkaç varak sürerken bir başka devâ için verilen bilgi iki üç satırda bitebilmektedir. Bu durum devânın şöhreti ve kullanım yaygınlığıyla ilgili olabilir (Zülfikar-Aydın, 1998, s. 23).

21. Yüzyıl tıp penceresinden bakıldığında orijinal görülen bu dönem tıp yazmalarının modern tıp ile uyumlu bazı güncel bilgileri içerdiği, Türk tıp biliminin gelişimine yadsınamayacak katkılar sağladığı genel ve çevresel bağlamlı değerlendirmelerde bir görüş ve kanaat olarak dile getirilmiştir (Bayat, 2016, s. 15).

Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā

14. Yüzyıldan 19. yüzyıla kadar Arap harfleriyle yazılmış Türkçe tıp metinleri; dilinin sadeliği, Türkçe tıp terimlerini içermesi ve dönemin tıp anlayışına dair kıymetli bilgiler taşıması bakımından araştırmaya değerdir. *Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā* adlı eser de 19. yüzyılın başlarında yazılmış devrinin hakim tıp çevirilerinin aksine Türkçe kaleme alınmış bir eserdir. Eserin telif edilmiş bir tıp kitabı olması, halk ağzıyla yazılmış olması sebebiyle dil araştırmaları için önemli veriler sağlamaktadır. Eserin Edirne’de yazıldığını düşünürsek *cibermek* fiilinin kullanıldığı coğrafyanın Edirne’ye uzak olduğu aşıkardır. Bu kullanımın yazarın kendi dil özelliklerinden kaynaklanma ihtimali olduğu gibi kitabın hedef kitlesinin dil özelliklerinin göz önünde bulundurulması ihtimali de söz konusu olabilir.

[11a] (1) *Terkīb-i seffīf baş ‘illetleri için āhşām vakti* (2) *ikişer dirhem isti’ māl olunur sināmeki otuz, dārçın on, ravend-i çinī altı,* (3) *rāziyāne iki, anīsūn iki, şeker altmış* (4) *baş ağrısıyçün tāze papadya çiçeği dürüşüp bir vukıyye* (5) *ya iki vukıyye olur, yedi kere şu ile kaynadup tā kim şu gidince* (6) *ol çiçeği şıkuş şuyunu alup bir fılcan mı olur iki mi olur.* (7) *Ol şuyı hunnā ile qarışdırup tāze tıraş olup başına* (8) *sürüp ol çiçeği cibere dağı başına eküp*

Bu eserin bilinen tek nüshası, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları’nda yer almaktadır. 615 İLM yer numarası, MC_Yz_K.000190 demirbaş numarası ile kayıt altına alınmıştır. *Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā* adlı yazma eser 159 varaktır. Her sayfada 13 satır vardır. Hicretin 1143. yılında Hasan bin Abdullah tarafından Edirne’de kaleme alınmıştır. Ebatları 205x145, 145x95 milimetredir. Birkaç kelimenin dışında eserde hareke kullanılmamıştır. Nesih yazıyla kaleme alınmıştır. *Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā*’nın başka bir nüshası tespit edilememiştir.

Eserin adı eserin yazarı Hasan bin Abdullah tarafından verilmiştir. 1b numaralı sayfanın üstünde süsleme içine kırmızı mürekkep ile *Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā* başlığı yazılmıştır. Müellif esere verdiği adı ve eserin yazılış amacını şöyle açıklamıştır:

[1b] (1) *Benim ‘azīm bu tıbbi kitābını yazmasına sebep oldur ki ben* (2) *hākīr altı sene miqdārı kāfiristānı gezdüm. Kızilema’ya* (3) *vardum. Bu ‘ilm deryāsından katre ve katredenden zerre kadar* (4) *taḥşīl etdüm. Hikmet-i Hudā Moskov çasarına iki defa* (5) *esir düşdüm. Ve yine Allāhu ‘azīmü’ş-şān bu bi-çāreyi şiddīkuñ* (6) *hürmetine esirlikden halāş idüp ‘ālem-i rüyāda* (7) *gördüm ve ne güne firār olma bu bī-çāreye keşf oldı.* (8) *Ve ba’dehu İslām diyārına kadem başup ibtidā belde-i Edrine* (9) *şehrine geldüm, gördüm ki niçe kişiler hayır hasenāt* **[2a]** (1) *éderlerdi. Gördüm ben fakīr elinden zerre kadar hayır işlemege* (2) *iktidārım olmamağıla düşünüp fikr édere bildiğim* (3) *şeyler kimi Lātin kitāblarından ve kimi Türkistān ve kimi ‘Arabī* (4) *kitāblarından bu tıbbi ve bu kitābi te’lif étdüm.*

Buradan da anlaşılacağı üzere yazar eseri metinde bahsi geçen kitaplardan ve kendi tecrübelerinden yola çıkarak yazmış olmalıdır.

Eserin Müellifi ve Telif Tarihi

Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā hicretin 1143. yılında Hasan bin Abdullah tarafından Edirne’de kaleme alınmıştır. Miladî olarak 1731 yılına denk gelmektedir. Hasan bin Abdullah’ın Edirne Selimiye Yazma Eser Kütüphanesi’nde 22 Sel yer numarası, 555 demirbaş numarası ile kayıtlı olan Eyyühe’l-

Veled Şerhi adlı eserine de ulaşılmıştır. Bu eser 19 satır 39 varaktan oluşmaktadır ve harekesiz nesih yazıyla kaleme alınmıştır.

Müellifle aynı adı taşıyan bir müzehhib vardır. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. A. 6662 demirbaş numarasında kayıtlı Şeyh Hamdullah mushafının hem ulama üslûbunun benzersiz örneği olan zahriye sayfası, hem de aynı mükemmellikte bezenen serlevha ve hâtıme sayfası, tezhib sanatındaki yükselişi gözler önüne seren eserlerden biridir. Bu eser devrin en kudretli müzehhiplerinden Hasan bin Abdullah’ın imzasını taşımaktadır.

Konu Başlıkları ve Metnin İçeriği

Yazar eserin başında kendi hayatından, ilim tahsil etmek için gittiği yerlerden ve görmüş olduğu tıp kitaplarından bahsetmiştir. Bu kısımda yazarın eserini Edirne’de kaleme aldığı ihtimaline ulaşabilmekteyiz. Türkçenin kelime hazinesinin belirli bir bölümünü ortaya koyması, tıp yazması olduğu için tıbbî terimlerin zenginliği, hastalıkların tedavisinde kullanılan ilaç terkiplerinde geçen alet ve bitki adları *Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā*’da dikkat çeken unsurlardır. Eser 45 babdan oluşmaktadır. Babların içinde hastalıkların tanımları, ortaya çıkış nedenleri, kişilerde ortaya çıkardığı değişimler ve belirtiler, kuluçka süreleri, gelişme evreleri; hastalıkla ilgili tedavi yöntemleri, tedavilerde kullanılan ilaçlar, tedavilerde kullanılan ölçü birimleri ve aletler, ilaçların elde edilmesinde kullanılan yöntemler, ilaçların birleştirilme oranları, vücut sağlığıyla ilgili tavsiyeler, eski tıpçıların görüşleri ve yazarın gözlemleri açıklanmaktadır. Eserin bölümleri şunlardır:

Bāb-ı evvel: Başa ‘arız olan ‘illetlerin ‘ilâcları beyânındadır.

Bu babda bütün baş ağrısı, yarım baş ağrısı, kel baş, baş dönmesi, göz kararması, melankoli gibi ağrı ve hastalık çeşitleri ile sevdadan ve safradan kaynaklanan baş ağrılarının sıcak ve soğuk ile ilişkilerini belirten bir tasnife gidilmiştir. Başa ve baştaki organlara arız olan hastalıkların tedavilerinde kullanılan ilaçlar ölçüleriyle tasnif edilmiştir.

İkinci bāb: Kulağ marazı beyânındadır.

Gece ağrıyan kulağa, kulak gürültüsüne ve çınlamasına, yelden ve soğuktan işitmez olan kulağa, bir seneyi geçmiş olan sağırılığa, ağrıyan ve işitmeyen kulağa, kurtlanmış kulağa, kulak dibinde olan şişkinliğe, kulaktan akan irin ve kulağın içinde oluşan yaralara, hafif kulak işitmezliğine, kulağa giren kurdun çıkarılmasına, kulak içinde yel olmasına yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Üçüncü bāb: Göze müte‘allik olan marazlar beyânındadır.

Göze inen kara suya, göze perde çekilmesi ve ak düşmesine, nezleden dolayı şişmiş göze ve kan toplayıp kızarmış göze, ağrıyan göze, nevazil olan göze, sürekli yaşaran göze, kanlı ve dumanlı göze, göz kararmasına ve gözde küçük nesnelere görülmesine, perde çekilmiş gözün dumanlı olmasına, buhar inmiş görmeyen göze, gözün daha iyi görmesine yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Dördüncü bāb: Burun illetleri ve ilāçların beyān eder.

Burnun içinde yara ve uyuz olmasına, burnun koku almayıp tutulmasına, şişmiş buruna, sürekli kanayan buruna yönelik sebeplere, tespitlere, tedavilere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Beşinci bāb: Boğaz ve ağız ağrısı beyānındadır.

Boğazda kılçık veya kemik kalmasına, dudakta yara ve yalama hastalığı olmasına, ağız içinde ve dışında yaralar olmasına, ağız kokusuna, boğaz ağrısı, yediğini yutamama veya zahmetle yutma ve nefes alamamasına, boğaz tutulmasına, hayvanda olan boğaz tutulmasına yönelik sebeplere, tespitlere, tedavilere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Altıncı bāb: Diş mu‘alece beyānındadır.

Nezleden ağrıyan dişe, dökülüp sallanan dişe, çürüğü olmayıp da ağrıyan dişe, soğuktan ağrıyan dişe, sıcaktan ağrıyan dişe, boğaz mukozasında olan şişmeye yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yedinci bāb: Yüzde olan maraz beyānındadır.

Soğuk sudan veya yelden oluşan yüz yaralarına, yüzde oluşan beyaz lekelerle, tuzlu balgamdan ve kanın rutubetinden olan yaralara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Sekizinci bāb: Boyuna müte‘allik olan emrazlar beyānındadır.

Boyunda olan şişlere, kırmızı lekelerle yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Dokuzuncu bāb: Frenk zahmeti ve frenk uyuzu ve tuzlu balgām ve şıraca ve qarınca yuvası beyān eder.

Bütün azalarda beliren çiçek akçe ve mercimek gibi olan yaralara, dinara benzer yaralara başta ve yüzde fiske fiske kabaran ceviz büyüklüğündeki yaralara, delik delik olan yaralara, bilekler ve göğüslerdeki sızılara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Onuncu bāb: Dīķ-i nefes ve rīķ ilācı beyān eder.

Nefes darlığına ve öksürüğe, nefesi tutulup sesi çıkmayana, göğüs ağrısına, yürek oynamasına ve romatizma hastalığına, verem ve hafakan hastalığına, seyl hastalığına kan tükürme ve sevdadan kaynaklanan haftalıklara, verem hafakan ve eski hastalığına, yürekte yel olmasına, karnın yel ile dolması ve kabızlığa yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On birinci bāb: Mi‘dede olan emrāzları ve kusmasını beyān eder.

Kusmaya, mideye, göğse damak hastalıklarına, midede olan hıtlara, kusmaya ve safradan olan ishale, mide bulantısına, mide soğukluğuna, mide fesadına yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On ikinci bāb: Bevāsıra müte‘allik olan emrāzı beyān eder.

Basur yüzünden olan kabız hastalığına, ishal hastalığına, kanlı basura, irinli basura, makatında meme olanlara, makatında şekil bozukluğu olanlara, basurdan kaynaklanan halsizliğe, bağırsaklarda olan ağrılara, makattan kan gelmesine, göbek burulmasına, hem içerden hem de dışardan gelişen basur hastalığına, makat yarılmasına, makattaki kurtlanmaya, makatta olan yanmalara ve kabuklanmalara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On üçüncü bāb: İstisķa marazı[na] müte‘allik olan ‘illetleri beyān eder.

Göbeğin dışarı çıkıp karnın şişmesine, siroz hastalığına, karnın bölgesinde biriken sulara, göbeğin şişmesinden kaynaklanan ateşe yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On dördüncü bāb: Hummā ibtidāsından ve şıtmaların ibtidāsından ‘illetleri beyān eder.

Safradan ve balgamdan olan sıtmalara, gün aşırı olan sıtmalara, kış günü tutan sıtmalara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On beşinci bāb: Talaķa müte‘allik olan mu‘ālece beyanında.

Dalak sertliğine, dalakta olan tıkanmalara, sağ yanında şiş ve sancı olanlara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On altıncı bāb: Yaraķan ya‘nı Türkice şarılık emrāzın beyān eder.

Safradan kaynaklanan sarılığa, sevdadan kaynaklanan sarılığa, hem safradan hem sevdadan olan sarılığa, ciğer hararetinden olan sarılık hastalığına, zehirli hayvanın ısırması sebebiyle oluşan sarılığa, gözde olan sarılığa yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On yedinci bāb: Böbreklere olan ‘illetleri ve mu‘ālece beyānındadır.

Böbreklerdeki yaralara, böbreklerden kaynaklanan irinli idrara, bel ağrılarına, böbrek taşlarına yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On sekizinci bāb: Meşānede olan emrāzın ‘ilāci beyānındadır.

Mesanedeki şişlikten kaynaklanan kasık ağrısına, mesanede oluşan taş ve kuma, idrar yolundaki taşlara, idrarı durmayana, mesanede olan irinlere, bel soğukluğuna, kesik kesik idrar yapmaya yönelik

sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

On dokuzuncu bāb: Selesü'l-bevl ve döşeğe işemek ‘ilâcı bildürir.

Kendi kendine akan idrara, yatağını ıslatanlara, idrarı kesilmeyenlere, bel soğukluğu olanlara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirminci bāb: Kabzu'l-bevl ‘ilâcın bildürir.

Sevdadan olan idrar yolu tutulmasına yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi birinci bāb: Zekerîñ ve hayâlarıñ şişleriñ ve cerâhatîñ ‘ilâçlarıñ beyânındadır.

Kan ile karışık irinlerden kaynaklanan hâya şişlerine, ata binmekten veya düşmekten meydana gelen şişlere, balgamdan olan şişlere, sevdadan kaynaklanan şişlere, hâyada olan şişlere, kasıkta olan yellere yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi ikinci bāb: Fitık ya‘nî kasuk yaruğnuñ ‘ilâcı beyânındadır.

Kasığın yarılmasından kaynaklanan ağrılara, çocuklarda oluşan fitıklara, yeni doğanlarda olan fitıklara, büyük oğlanlarda olan fitıklara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi üçüncü bāb: Zeker-i za‘îf beyânındadır.

Kalbin ve ciğerin yağlanması kaynaklı zayıflığa, böbreklerin zayıflığından kaynaklı güçsüzlüğe, beden zayıflığından kaynaklanan isteksizliğe, erlikten kalanlara, hamile kalamayan hanımların sıkıntılarına yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi dördüncü bāb: Hayız kanı çok akıp kesilmediğini ‘ilâcı beyânındadır.

Sürekli adet görenlere, rahminden akıntı gelenlere, adet kanı koyu olanlara, adet göremeyenlere yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi beşinci bāb: Hayız görmeyen ‘avratîñ ‘ilâcı beyânındadır.

Hamile bayanlar dışındaki adet görmeyen kadınlara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi altıncı bāb: El-kışır.

Meni yetersizliğinden dolayı hamile kalamayan kadınlara, rahimlerindeki ödem dolayısıyla hamile kalamayan kadınlara, şişmanlıktan kaynaklanan, depresyon gibi ruhî rahatsızlıklardan kaynaklanan

kısırlıklara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi yedinci bāb: Hāmile hātunlar ve doğuran lāvza hātunlara müte‘allik olan ‘illetlerin beyānındadır.

Hamile olup olmadığını öğrenmek isteyen kadınlara, hamileliğin yirminci haftasında bebeğin kıvılcılamaya başlamasına, hamileliği boyunca zayıflayan kadınlara, doğum vaktindeki sarılık hastalığına, hamileliği boyunca ağrı çeken kadınlara, doğum esnasında bebeğin ters geldiği durumlara, doğum esnasında kasılma sebebiyle bebeğin çıkmaması durumuna, doğum ağrısı gelmeyen kadınlara, doğurduktan sonra ağrısı kesilmeyen kadınlara, doğum akıntısının kesilmemesi durumuna, doğumdan sonra kanamanın durmamasına, doğumdan sonra kesilmeyen göğüs akıntılarına, doğumdan sonraki şişkinliğe, hamilenin göğüslerindeki şişkinliklere, sütü yeterli gelmeyen loğusa kadınlara, uyku bozukluğu olan bebeklere, ishal olan bebeklere, idrar yolundan kan gelen bebeklere, bebeklerde oluşan kurtlanmalara, bebeklerin karın şişlerine ve ağrılarına, bebeklerde oluşan basura yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi sekizinci bāb: Şancu ‘illetlerin ve mu‘alecelerin beyān eder.

Durduk yerde sancısı olanlara, karın ağrılarına, basur ağrılarına, yürekde olan kurtlanmaya, kasık yellerinden kaynaklı sancılara, sol göğüs altında oluşan sancılara, vücudun sağ tarafında olan sancılara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Yirmi dokuzuncu bāb: Şara‘ zahmetine müte‘allik olan aḥvāli beyān eder.

Saradan kaynaklanan ağrı ve kasılmalara yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Otuzuncu bāb: Taḥlīl müte‘allik olan aḥvālleri beyān eder.

Damla hastalığı sebebiyle oluşan dil tutulmasına yönelik sebeplere, tespitlere, geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Otuz birinci bāb: Tā‘ūn aḥvāllerini beyān eder.

Taundan kaynaklı deri döküntülerine, taun kaynaklı yüksek ateşe ve taun kaynaklı ağrılara yönelik sebeplere, tespitlere geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir.

Otuz ikinci bāb: Baraş ve aḳ ve ḳara bahaḳıñ mu‘alecesi beyānındadır.

Gövdede ortaya çıkan lekelere, derinin yüzeyinde olan olan abraşlık rahatsızlıklarına, derinin iç kesiminde olan baras rahatsızlıklarına, cüzzam rahatsızlıklarına, abraşlık nedeniyle psikolojik sorunlar yaşayanlara, saç sakalı dökülen adamlara, verem ve geçmeyen öksürük için, zekâyı kuvvetlendirmek için, frengi için, basur ve yan ağrısı için, dalak ve kemikte olan safra için, saç sakal gürleşmesi için, el ayak dolması için, kulunç ve tırnak batması için, göz nurunu arttırmak için, bel sızısı için sarılık ve bel

soğukluğu için, solucan ve basur için, ağız kokusu ve kulunç için, göz kararması ve baş dönmesi için, kulakta olan ödemler için, zehirli hayvan sokmaları için, akla zeyreklik vermek için, unutkanlık için, benzi kızıl ve güzel etmek için, ağız kokusunu gidermek ve eklemelerdeki sızıları kesmek için, ağızdan gelen kara suyu kesmek için, bedende olan yelleri kesmek için, yarım baş ağrısı için ve idrar yolunu açmak için, göz dönmesi gidermek için, iştahı açmak için, balgam ve sevdadan kaynaklanan melankolik rahatsızlıklar için, baş dönmesini gidermek için, kan kusmayı durdurmak için, ishali kesmek için, mide soğukluğuna, hazımsızlık yaşayıp kusana, acı sidik rahatsızlığını kesmek için, zatürre ve frengi hastalığı için, basur ve yabis rahatsızlığı için, nikris ve yan başında olan rahatsızlıklar için, göze parlaklık vermek için, ses kısıklığını gidermek için, nefes darlığı ve diş çürüğü için, göğüs daralması ve kalp çarpıntısı için, eli ayağı ve makatı yarılanlar için geleneksel tedavilere, bu hastalıkların tedavisi için yeni denenmekte olan ilaç tariflerine yer verilmiştir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Otuz üçüncü bāb: İsti‘māl olunan ma‘cūn beyānındadır.

Cüzzam hastalığı, bağırsak solucanı ve safra çıkarmak için, zehirli hayvan sokmasına, sancı için kuduz hastalığı için, tatar kurdu rahatsızlığı için, idrarı durmayanlar için, bel ağrısı ve iktidarsızlık için, kadın kısırlığı için, yediğini hazm edemeyenler için, safrayı ve balgamı yok etmek için, yel için, verem ve hafakan için, bedende olan sızı ve kulunç için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçlara ve bu ilaçların tariflerine yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Otuz dördüncü bāb: Ba‘zı münāsib olan beyānında acalinus balgamı.

Balgamdan olan eski hastalıkları gidermek için, eski göz ağrılarını gidermek için, safradan kaynaklı ishali kesmek için, unutkanlığı gidermek için, baş dönmesini kesmek için, ödem ve kulunç gibi haller için, göz kuruluşunu tırnak körlüğünü ve balgamdan olan baş ağrılarını gidermek için, mafsals ağrılarını kesmek için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Otuz beşinci bāb: Ba‘zı lāzım olunan kırşları beyān eder.

Nefes darlığı rahatsızlığı için, mide rahatsızlıkları için, kalp ağrıları ve akciğer hastalıkları için, hararetin kesilmesi için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Otuz altıncı bāb: Sefifler beyān olunur.

Hafakan rahatsızlığı için, ayaklarında derman olmayanlar için, yürek çarpıntılarını için, sevdadan kaynaklanan rahatsızlıklar için, hazımsızlık için, cinsel gücü arttırmak için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Otuz yedinci bāb: Şarāblar beyānındadır.

Basur hastalığı için, idrar yolları enfeksiyonu için, baş dönmesi için, kusmayı kesmek için, harareti kesip mideye kuvvet vermek için, baş ağrısını gidermek için, iştah açmak için, safradan kaynaklanan hastalıkları hafifletmek için, susuzluğu dindirmek için, nikris ve öksürük rahatsızlığı için, safra ve balgamdan kaynaklanan rahatsızlıklar için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Otuz sekizinci bāb: İhtikān aḥvāli beyān eder.

Kabız hastalığı için, vücutta oluşan bazı ödem ve şişmelerin giderilmesi için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Otuz dokuzuncu bāb: Şāflar beyānındadır.

Belde oluşan ağrılar için, midede oluşan safra ve balgamı kesmek için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Kırkıncı bāb: Ba’zı lāzım olan merhem beyānındadır.

Kapanmayan yaraların tedavisi için, irinli yaralar için, kılıç yaraları ve diğer alet yaralarının kapanması için, havalanmış yaralar ve çıbanlar için, yüksek sıcaklık nedeniyle kapanmayan yaralar için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Kırk birinci bāb: Tuzlar beyān olunur.

Akan kanı kesmek için, açık yarayı kurutmak için, geçmeyen yaralar için, bedenün güzel kokması için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Kırk ikinci bāb: Yağular beyānındadır.

Aranus yakısı, kırılmış kemiklerin kaynaması için, bel ağrısını kesmek için, zift yakısı bel ağrıları için, düşmelerden ve vuruqlardan kaynaklanan yaralar için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Kırk üçüncü bāb: Dehneler çıkarmak beyānındadır.

Ağrıların ve sızılarının kesilmesi için, mafsal ağrıları için; kulunç, baş, omuz ve bilek ağrıları için, yan baş ağrısı için, sızi ve bel ağrısı için, sinirleri yumuşatmak için, cüzzam ve frengi için, kararmış ve sararmış dişler için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Kırk dördüncü bāb: Ba’zı ‘acāib ‘amel beyān olunur.

Bedene kuvvet vermek için, beyin faaliyetlerini hızlandırmak için, doğurganlığı artırmak için tedavilere, tedavilerde kullanılan ilaçların yapımlarına yer verilir. Ayrıca hastalıkların teşhisleri ve nedenlerine değinilir.

Kırk beşinci bāb: Kan alması aḥvālin beyān eder.

Kan almanın koşulları, kimlerden kan alınabileceği, kan alma zamanları konuları işlenir. Bu konular hususunda bilinmesi gereken kurallar açıklanır.

Metin Yayına Hazırlanırken İzlenen Yol

Metnin transkribe edilmesinde umumileşmiş transkripsiyon işaretleri kullanılmıştır. Metin kurulurken her sayfa başındaki varak numarası kalın yazılarak **1b**, **2a**, **2b** şeklinde gösterilmiştir. Sayfaların satır numaraları yay işareti içinde içinde (1), (2), (3) şeklinde satırın başına yazılmıştır ve metin tamiri ‘[]’ köşeli parantez ile yapılmıştır:

74b (1) *ve besbāse, ve kačkule, ve şopalak, ve dār-ı fülful, (2) ve zencebıl, ve tavuğın kıatısı içinde olan (3) zārdan kurumuş ola her birinden bir dirhem. Bunları (4) sahk eyleyüp ayva şerbeti ile veyāhūd mersin şerbeti[i] (5) ile ma‘cün eyleyeler.*

Metin oluşturulurken her babda metin paragraflara ayrılmış, metnin içerisinde noktalama işaretleri kullanılmıştır.

Bāb-ı evvel: *Başa ‘arız olan (4) illetlerin ilācları beyānındadır. Mālhülyā ve sevdā (5) define karanfili yumşak döğüp şuda ıslada tā kim (6) kuvveti şuya çıka şıkup şuyına şeker kıatup (7) içeler nāfi’dür. Ve dahı baş ağrısına bir miqdār afyūnı (8) filori gibi idüp derisine yapışdırup ol sā‘at (9) ağrısı tırunca kıala.*

Okunamayan kelime olduğu zaman yay içinde üç nokta işareti (...) kullanılmıştır.

41b (12) *Bunları sahk idüp (...) ile kıurslar düzeler.*

Sonuç

Cerrāhî bir metin olmasının yanında bazı hastalıkların teşhisi ve tedavisi hakkında da bilgiler veren, çeşitli ilaç terkiplerini anlatan *Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā*, Hasan bin Abdullah tarafından Türkçeye yazılmış, Osmanlı Türkçesi dil özelliklerini gösteren önemli bir eserdir. 19. yüzyıla ait cerrahî yazmaların sayısı çok fazla değildir. Sayısı az olan bu eserler üzerinde çalışmanın çeşitli zorlukları vardır. Arap alfabesiyle yazılmış metinleri doğru okumanın yanında tıp sahasıyla ilgili çeşitli terim ve kavramlara da vâkıf olmak gerekir. Bu tür metinlerin söz varlığının anlamını tespit etmede karşılaşılan en büyük güçlük, bu alanın terimlerinin bulunabileceği yayınların azlığından kaynaklanmaktadır. Biz de makalemizde bu eseri tanıtarak bu sorunun çözülmesine bir katkı sağlamayı amaçladık.

Dünyadaki diller konuşuldukları ülkelerin kültürlerini, sanatlarını ifade edebilmeleri, ve üretilen bilgileri değerleri sonraki nesillere başarıyla aktarabilmeleri ölçüsüyle değerlendirilir. Ancak bunun yanında dillerin ilmî gelişmelere ayak uydurabilmesi, zaman içerisinde ortaya çıkan yeniliklere kendi içerisinde karşılıklar bulabilmesi de dillerin değer ölçütlerinden biridir. Bu doğrultuda yazma eserler dillerin değişme ve gelişmesinin tespit edilebileceği en önemli kaynaklardır. Doğrudan insanlara faydalı olmak amacıyla kaleme alınmış olan tıp yazmalarının da hem dil açısından hem de hastalıklar ve tedavi yöntemleri ile ilgili bilgileri yansıtması bakımından ayrı bir önemine olduğu muhakkaktır. Bu bağlamda biz de Klâsik Osmanlı Türkçesi dönemine ait, Hasan bin Abdullah’ın *Hazā Kitābu ‘İlmi Hikmet ‘Ani’ş-Şifā* adlı tıbbî içerikli eserini tanıtmaya çalıştık.

Kaynakça

Bayat, A. H.; Okumuş, N. (2004). *Mahmūd-ı Şirvânî, Mürsîd (Göz Hastalıkları)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

Bayat, A. H. (2016). *Tıp Tarihi*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları.

Doğan, Ş. (2014). "Bir Eski Oğuz Türkçesi Metni: Risâle-i Bevâsîr". *Türük Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 53-117.

Kültüral, Z., & Koç, A. (2012). *Derviş Muhammed bin eş-Şeyh el-Ankaravi, Durri’l-Meknûn (saklı İnciler), Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Konya: Palet.

Zülfikar-Aydın, M. B. (1998). 18. yüzyıla Ait Türkçe "Müfredat" Kitapları ve Türk Tarihindeki Yeri. *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 7, s. 55-168.